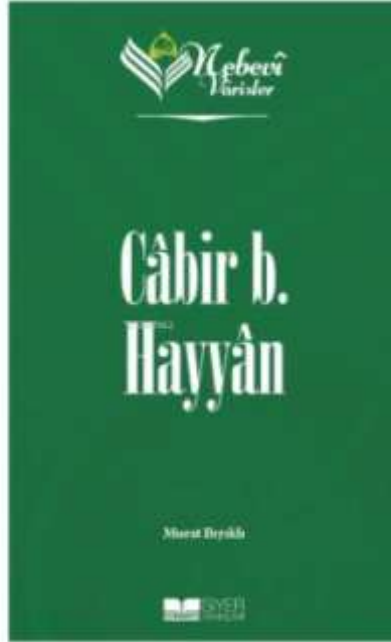

Câbir b. Hayyân: Murat Bıyıklı, İstanbul Siyer
Yayınları, 2022, 160 sayfa.

İlknur Gül*

Geliş Tarihi/Received: 26.08.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 14.11.2023

Nebevî Vârisler serisindeki yüz kitaptan biri olan ve Murat Bıyıklı'nın kaleme aldığı Câbir b. Hayyân kitabı takdim, önsöz, giriş, üç bölüm, sonuç, kaynakça, ekler ve dizinden oluşmaktadır.

Bıyıklı, kitabın giriş bölümünde Câbir'in yaşadığı asırda İslam dünyasını siyasi, sosyal, ilmî ve kültürel çerçeve alanında yetkin bir İslam tarihçisi gö-

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, e-mail: ilknurgul58@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8096-9133>

züyle ve geniş hatlarıyla ele almıştır. Câbir'in yazdığı eserlerin ardı sıra, hakkında kaleme alınan eserlerden de bahsetmiştir. Özellikle Câbir'in, Emevî Devleti'nin son dönemi ve Abbasî Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemindeki yaşantısına detaylı bir şekilde değinmiştir. Abbasî hâkimiyeti döneminde etkin rol alan Bermekî ailesi ile olan münasebetini dile getirmiştir.(s. 13-27)

Bıyıklı, kitabının birinci bölümünde genel olarak Câbir'in hayatı ve faaliyetlerinden, özelde ise ismi ve künyesinden bahsetmiştir. Yazar, Cabir'in tam adının "Ebû Abdullah Câbir b. Hayyân b. Abdullâh b. el-Ezdî el-Kûfi es-Sûfi" olduğunu belirttikten sonra bazı kaynaklara göre bâtın ilmine müntesipliğini ve mutasavvıflık yönünü ele almıştır. Râzi ve İbn Sînâ tarafından "Üstad" olarak nitelenen Câbir için "Melikü'l-Arab", "Melikü'l-Acem" ve "Melikü'l-Hind" sıfatları da kullanılmıştır. Yazar, Câbir'in doğumu ve hayatı, ailesi, eğitim süreci ve hocalarına dair bilgiler aktarmıştır. İlk eğitimini babasından alan Câbir genç yaşta tıp, felsefe, kimya gibi birçok alanda bilgi sahibi olur. Babası sayesinde hurafelerden sıyrılarak deney yöntemiyle çalışmalar yapar. Ancak bazı sebeplerden dolayı, Yemen'e kaçar. Orada eğitimini ilerletir.

Câbir'in birçok eserini inceleyen araştırmacı, *Keşfü'z-zünûn* eserinde onun, hocası Cafer es-Sâdik'ı "Hikmetin Kaynağı" olarak gördüğüne ve hikmeti ondan aldığı yönündeki söylemine dikkat çeker. Cafer es-Sâdik hem baba dostu hem hocasıdır. Hocasından bazı dini sırları, ilimleri, özellikle cifr ilmini öğrenmek ister ama hocası ona cifrin sıradan bir ilim olmadığını, gaybın beşeri ilimlere konu olmasının caiz görülmediğini söyler. Ancak Sadık kimya ilmini ona öğretmiştir (s. 31-48). Müellif ikinci bölümde "Eserleri ve Çalışmaları" başlığıyla Câbir'in bugün elimizde bulunan eserlerinin kitap ve risale olmak üzere yetmiş civarında olduğunu ifade etmiştir ve Câbir'in tasavvuf, muska, büyü ve sihir hakkında yazdığı eserlerine değinmiştir. Ardından eserlere ulaşamadığını da belirtmiştir. Günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Hudud*, *Kitâbü Kratis el-Hâkim*, *Kitâbü'l-Habib*, *Kitâbü Estânes*, *Kitâbü'l-Hacer*, *Kitâbü Nari'l-hacer*, *Kitâbü'l-Izah*, *Kitâbü'l-Ma'rife*, *Kitâbü'n-Nefs* gibi Câbir'in yazdığı birçok eseri incelemiş olan müellif, kitabında bu eserlerin içeriklerine de yer vermiştir (s. 51-88).

Üçüncü bölüme geldiğimizde ise, Câbir'in düşünceleri ve İslam medeniyetine katkıları konusu ele alınmıştır. Bıyıklı, çalışmasında Fuat Sezgin'in "*İslam'da Bilim ve Teknik*" eserinden geniş ölçüde faydalanmış ve Sezgin'in Câbir hakkında görüşlerine yer vermiştir. Sezgin'e göre Câbir, kimya ilmini ilk başlatan

kişidir ve kendisinden sonra gelen yabancı kimyagerler dahi ondan ilham almıştır. Burada ilme dair özümsemenin ve yaratıcılığın Câbir b. Câbir ile hayat bulduğu çalışmalarında Aristoteles, Sokrates, Pisagor, Demokritos, Homeros, Zosimos, Galen, Hermes gibi isimlerden istifade ettiği vurgulanmıştır. Bıyıklı bu aşamadan sonra Câbir'in çalışma aşamalarından bahsetmiş, çalışmaya yönelik onun tavsiyesine vurgu yapmıştır. Şöyle ki Câbir'e göre hangi şey nasıl yapılacaksa bu bilinerek çalışmaya başlanmalı, sonra bu bilinenler bölünerek yapılmalı, böyle yapıldığı takdirde işin kolaylaşacağı bilinmelidir. Keza ona göre bir alanda yapılacak olan çalışma için mutlaka önceki çalışmalar incelenmelidir. Diğer bir konu ise ilaçlar ve Câbir'in yapmış olduğu deneylerin yöntemleridir. Bu hususta da iksir hazırlarken her deneyin farklı olacağı ve sayının önemi vurgulanmıştır.

Câbir zengin ilaç yapım çalışmalarından ziyade ilaç yapımı sırasında aldığı tedbirlerin mükemmelliğinden bahseder. Ona göre doğru neticeler çok çalışarak ve gerekli tedbirler alınarak gerçekleşir. Bununu için de yumuşak huylu olmayı düşünerek teenni ile hareket etmeyi, aceleci olmaması gerekli görür. Bıyıklı, burada Câbir'in deney konusundaki görüşlerine detaylı bir şekilde yer verir. Yazar devamında Câbir'in bilgi edinme yollarını ele almış ve bu hususu akıcı bir şekilde açıklamıştır. Câbir'e göre bilgi edinme yolları; fitrat, kâinat, beş duyu, akıl ve vahiydir. Câbir algı yoluyla elde edilen bilginin akıl ile işlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü bilgi edinme kademeli olup aşamalarının ise algıdan akla şeklinde olduğu görülür. Akıl ile idrak edilen bilgiyse Câbir'e göre daha değerlidir.

Câbir şeylerin bilgisini vücut ve kıyas olmak üzere iki yönlü ele alır. Vücut, beş duyudan oluşan iştme, görme, tatma, koklama ve dokunma ile idrak edilendir. Kıyas ise akıl yolu ile idrak edilendir ki bu, duyular ile idrak edilenlerin kıyas edilmesiyle olur. Böylece insan onlara vehmi değil, şekilsel olarak vakıf olur.

Câbir ilim, algı ve akıl üzerinde durmuş, ilimleri tasnif ederek yedi kısma ayırmış ve onları "Sübâiyye" olarak isimlendirmiştir. Bıyıklı bu maddeleri:

1. Tıp ilmi ve içindeki hakikatler.
2. Kimya ilmi ve içindekilerin açığa çıkartılması.
3. Havas (özellikler) ilmi ve içinde olanlar.
4. Tılsımlar ilmi.
5. Büyük gezegenlerin kullanılması bunun içindekilerin ne ve onların nasıl olduğu.

6. Tabiat ilmi.

7. Şekiller ilmi

olarak eserinde maddeleştirmenin ardından, dört temel unsura geçmiştir (s. 96-100).

Eserde dört temel unsur başlığı altında, kevn ve fesat âleminde her şeyin sıcaklık, soğukluk, yaşlılık ve kuruluktan oluşan dört temel tabiatın meydana geldiği belirtilir. Bıyıklı, bu dört tabiatı bilmenin Câbir'in ilmini kavramak için gerekli olduğunu belirtir. Câbir'e göre bu dört element insan bedeninde de kendini gösterir. Beyin, kalp ve karaciğerin birbiriyle ilişkisi bulunmaktadır ve buna dörtlü mizan adını verir. İnsanın bedeninde salgılanan kan, balgam, kara safra ve sarı safra da dört hayati sıvıdır. Yani ahlât-ı erbaa (dört hılt) olarak da bilinmektedir. Bıyıklı mizan gereği bu sıvıların vücutta belirli miktarda olması gerektiğini bedende istenilen seviyede olursa sağlıklı olacağını, dengenin bozulması ve bedende artma ve çoğalmanın ise hastalıklara sebebiyet vereceğini dile getirir. Yazarın bu başlıkta genel olarak kullandığı kaynak İbni Câbir'in "Resâil" adlı eseridir.

Daha sonra Müellif kâinatın aslı olan cevher ve âraz konusuna geçmiş Câbir'in sıcaklık, kuruluk, yaşlılığın oluşturduğu dört element olan ateş, su, hava, toprak olduğunu beşinci elementin eklenebileceği iddiasını vurgulamıştır. Câbir'e göre bu element "Heyula" diye adlandırılan bir cevherdir ki bu boşlukları dolduran toz parçacıklarıdır. Bu parçacıklar nefis ve ruhta toplanır.

Eserin üçüncü bölümündeki diğer bir başlık "Câbir İlminin Önemli Kavramları"; dil, isim, mizan, havas, terkip ve iksirdir. Maddelerin oluşumunu sağlayan nedenlerin bir bütün olarak açıklanmasını bulmaya çalışan Câbir doğaya ait kuralları kesin ve doğru temeller üzerine kurduğu düşüncesindedir. Böylece doğaya hâkim olan gizeme ulaştığı kanısındadır. Bıyıklı burada Câbir'in bilim anlayışının karakteristik özelliğinin hiçbir sınır tanımadığını vurgular. Yine bu bölümde Câbir'in çalışma yaptığı hekimlikten kimyagerliğe ve dil bilimciliğe kadar birçok alandan bahsedilir ve burada Câbir'in "dilini doğru anlaşılması ile bütün ilimler başarılı olur" kanaati belirtilir. Nitekim ona göre dil doğru anlaşılırsa doğru sonuçlara ulaşılabilecektir. Câbir'e göre harfler tabiat üzerine, tabiat ise harfler üzerine oluşturulmuştur.

Bıyıklı, Câbir'in ilaçlar konusundaki fikirlerine de değinmiştir. Ona göre ilaç yapımında kullanılan maddeler her dilde ayrı bir anlam ve vezn taşıyacağından doğru terkinin her dilde aynı vezn ile yapılamaz. Câbir'in tabiatı daha

güzel hale getirmenin, kâinata bulunmayan canlılar üretmenin veya bir canlıdan ona benzer bir canlı yapmanın mümkün olduğuna dair görüşünü dile getiren yazar dil ile fizik arasındaki uyumdan da bahseder ve ardından havas ilmine geçiş yapar. Havas ilminde Câbir, hayvanların, bitkilerin, minerallerin karakteristik yapılarını bunların olumlu olumsuz yönlerini niteliklerinin kimyasal ve tıp alanında önemini inceler. Kısaca Havas kitabına değinen Bıyıklı, illet kavramını belirttikten sonra iksir hazırlama aşamalarına değinir. İksir yapımında Câbir'in kullandığı maddeleri sıralar ve genel deney tecrübelerini paylaşır. Müellif Câbir'in deney hakkında fikirlerini geniş bir şekilde ele alır. Yazar, Câbir'in elindeki maddeyi başka bir maddeye nasıl dönüştürdüğünü açıklar. Câbir'e göre deney yapılmadan dört elementin bilinmesi gerekir ve doğru terkip sayı ve vezn takip edilirse bir maddenin başka bir maddeye dönüşeceğini ileri sürmektedir (s. 100-112).

Madenler ve canlıların dönüşümü başlığıyla Câbir'in canlılar, bitkiler, taşlardan dönüşüm olabileceği düşüncesini vurguladıktan sonra mevazın ilminden bahsetmiş ardından ilk dört unsur olan sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık derecelerinin doğru bir şekilde belirlendiği takdirde dönüşüm olacağını Câbir'in düşüncesi ekseninde anlatmıştır. Madenlerin dönüşümüne Câbir önem vermiş madenlerdeki durumun oluşumların en zoru olduğunu taşlarla uğraşmanın diğer işlerle uğraşmaktan zor olduğunu vurgulamıştır. Câbir'in kimya ilmini cisimlerin tabiatında değişiklik yaparak başka bir cisme dönüştürmek üzerine bina ettiği gerçeğini belirtmiş ve dönüşümleri neye göre nasıl yapıldığı hakkında geniş bilgi vermiştir. Bıyıklı "Tevlid" ve "denge oranları" konusuna değinmiş sonuç olarak dört doğanın oranlarının doğru ölçülmesiyle cisimlerin birleşmesindeki dört elementin arttırılmasıyla veya azaltılmasıyla tevlidin gerçekleşeceğini ve yeni cisimlere ulaşılacağını ifade etmiş ayrıca sayısal değerini doğru belirlenmesi halinde yapay insan oluşturulabileceği düşüncesini de belirtmiştir (s.112-121).

Câbir'in keşfettiği madde ve bileşikler isimli başlığa kitabında yer veren Bıyıklı, Câbir'in iksir hazırlamayla ilgilendiği için teraziyi icad ettiğini anlatır. Tıp alanında ise toksikoloji ilminin temellerini ortaya koyan kişi olduğunu ve birçok kimyasal bileşik maddeyi ilk defa Câbir'in elde ettiğini anlatmaktadır. Yazar burada Kükürt, nişadır olarak bilinen amonyum klorür, nitrit asit, zac asidi gibi Câbir'in birçok keşfini anlatmıştır. Müellif bu hususta kaynak olarak Aydın Tavman'ın "Genel Kimya" kitabından ve Câbir'in "Resâil"inden istifade

etmiştir. Yazar burada ayrıca Distilasyon İmbiği örneğinde bir görsele yer vermiştir (s.127).

Yazar “Tıp, Eczacılık ve Veterinerlik” başlığı altında Câbir’in, bedeninin tüm azaları hakkında yapmış olduğunu çalışmalarından ve ayrıca zehirlenmelere karşı bulduğu panzehir ve ilaçlardan bahseder. Bu bölümde verilen bilgilere göre Cabir Yahya b. Hâlid’in rahatsızlanan cariyesini tedavi etmiştir. Câbir’in ilaç yapımına dair bazı önemli noktalara işaret edilmiş. Câbir’e göre hastalığın tedavisine değil de hastalığa sebep olacak şeylere edilmelidir. Câbir sadece insanlara yönelik değil hayvanlara yönelik çalışmalarda yapmıştır. Kitabın bu bölümünde bahsedildiğine göre Câbir daha önce bahsetmiş olduğu dört temel unsurun gezegenler ve yıldızlarla da etkileşim olduğunu düşünmektedir. Ardından batın ilmini bir başlık altında değerlendiren yazar, önemli Şii âlimlerinden Muhammed Bakır ve Cafer es-Sâdık’tan bahsetmiş ve Câbir’in Sûfi olarak künyelenmesini de batın ilmine bağlamıştır.

Sonuç bölümünde Bıyıklı, Câbir b. Hayyân’ın doğumundan başlayarak hangi alanlarda çalışma yaptığını ve Ca’feri Sâdık’la, Hârun Reşid’le ve Bermekilerle olan ilişkilerinden bahsetmiştir. Daha sonra Câbir’in önem verdiği tanımlama, dil, deney, tahlil, terkip gibi kavramlara değinmiştir. Câbir’in çalışmalarının canlılar, bitkiler, hayvanlar, madenler üzerine olduğunu ve tüm ana konunun dört tabiat ve dört elementle ilişkili olduğunu dile getirmiştir. Araştırmacı bu ilişkiden İlmü’l-Mîzan’ın doğduğunu ve bunun tüm varlıklara uyarlanmasıyla havas ilminin tesis edileceğini anlatmaktadır. Değnilmesi gereken bir diğer konu ise Câbir’in doğa ve yaratılış ilmine sahip olunarak yalnız madenlerin değil bitkilerin hatta canlıların bile dönüştürülebileceği hatta yeni bir canlı oluşturulabileceği düşüncesine sahip olmasıdır. Sonuç bölümünden sonra geniş bir kaynakça kısmı almaktadır. Ekler bölümünde özellikle ise Fuat Sezgin’in “İslam’da Bilim ve Teknik” ve Câbir b. Hayyân’ın Risâle fi’l-kimya adlı yazma nüshasından Câbir ve onun çalışmalarına dair görseller yer almaktadır.

Sonuç

Murat Bıyıklı, Cabir b. Hayyân’ın hayatını güvenilir kaynaklar vesilesiyle detaylı bir şekilde inceleyerek yalın ve anlaşılır bir halde okuyucuya sunmuştur. Câbir’in fikirleri, araştırmaları, eserleri, buluşları, tedavileri ve görüşlerini tek tek ele almıştır. Bıyıklı, Câbir’in hem Emeviler döneminin son zamanlarında hem de Abbasiler döneminin ilk aşamasında eserlerini dikkate alarak sonuç bölümünde tüm bunları harmanlamıştır. Kitap akıcı ve anlaşır bir dilde

yazılmıştır. Bıyıklı, Câbir'in zihin dünyasını geniş ölçekte örneklerle betimlemiş Câbir'in her bir düşüncesini ayrı başlıklar halinde açıklayarak okuyucuyla buluşturmuştur. Ayrıca kaynakçanın zenginliği çalışmada ilgi çeken başka bir noktadır. Zengin bir kaynakçası olduğu gibi bu konuda yapılacak başka çalışmalara kaynaklık edecek nitelikte bir eserdir.